

# 19ο Συνέδριο Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας

## ΜΕΤΟΥΣΙΩΣΗ

### Εισαγωγή στο θέμα

Μαρία Χατζηανδρέου

Ο όρος μετουσίωση, ο οποίος χρησιμοποιείται στη Χημεία για να περιγράψει τη μετάβαση από τη στερεή κατάσταση της ύλης στην αέρια (Laplanche & Pontalis, 1973), χρησιμοποιήθηκε αρχικά από Γερμανούς ποιητές, και ιδιαίτερα από τον Goethe, για να αποδώσουν μεταφορικά έναν μετασχηματισμό των αισθημάτων και της ψυχής κοντινό με ένα είδος κάθαρσης.

Ο S. Freud στη συνέχεια θα υιοθετήσει τον όρο προκειμένου να περιγράψει διεργασίες ανθρώπινων δραστηριοτήτων που δεν έχουν εμφανή σύνδεση με τη σεξουαλικότητα αλλά θεωρείται ότι έχουν κίνητρο την ισχύ του σεξουαλικού ενστίκτου. Οι κύριοι τύποι δραστηριότητας που περιγράφονται από τον Freud ως προϊόν μετουσίωσης είναι η καλλιτεχνική δραστηριότητα και η διανοητική έρευνα (Laplanche & Pontalis, 1973). Ο Freud θα θεωρήσει επίσης τη μετουσίωση πεπρωμένο της ενόρμησης που χαρακτηρίζεται από μετάθεση του αρχικού σεξουαλικού σκοπού και έναν μετασχηματισμό του αντικειμένου του, και θα τη συμπεριλάβει στις επιτυχημένες άμυνες. Τα αντικείμενα και οι ενορμητικοί σκοποί που έχουν υποστεί μετουσίωση αφενός επιτρέπουν την υπερπήδηση των ενδοψυχικών συγκρούσεων και αφετέρου εκτιμώνται από την κοινωνία (Parat, 2008).

Πιο ειδικά, στην περίπτωση της Dora (1905) ο Freud βλέπει τη μετουσίωση ως ένα από τα πεπρωμένα της ενόρμησης, στην ευρύτερη θεώρησή του ότι όλα τα πεπρωμένα των ενορμήσεων έχουν ως αφετηρία τις αδιαφοροποίητες σεξουαλικές προδιαθέσεις του παιδιού τα οποία μπορούν να διατηρηθούν ως έχουν, να απωθηθούν ή να μετουσιωθούν. Στα *Τρία δοκίμια για τη σεξουαλικότητα* (1905), η μετουσίωση ορίζεται ως μεταστροφή της ενέργειας των ενορμητικών δυνάμεων, μια μεταστροφή που βρίσκεται στη ρίζα των πιο σημαντικών κοινωνικών αποκτημάτων. Η δυνατότητα αλλαγής του σκοπού αποδίδεται ως ένδειξη της πλαστικότητας της ενόρμησης. Επίσης,

η λύση της μετουσίωσης συνδέεται, όπως και η λύση της διαστροφής, με μία υπερχειλίζουσα ενορμητική ποσότητα, δηλαδή τονίζεται η οικονομική διάσταση της διεργασίας.

Στην *Εισαγωγή στον ναρκισσισμό* (1914), η μετουσίωση διαφοροποιείται από το ιδεώδες του εγώ, το οποίο αυξάνοντας τις απαιτήσεις του εγώ απαιτεί μία ακόμη πιο ισχυρή απώθηση. Αντίθετα, η μετουσίωση αντιπροσωπεύει τη λιβιδινική έκβαση που επιτρέπει την ικανοποίηση των απαιτήσεων του εγώ χωρίς τη συμβολή της απώθησης (Parat 2008). Έτσι, αντίθετα από την εξιδανίκευση, που είναι μια εξύψωση του αντικειμένου, η μετουσίωση είναι μετασηματισμός της ίδιας της ενόρμησης. Στο κείμενο *Ενορμήσεις και πεπρωμένα των ενορμήσεων* (1915), η μετουσίωση παρουσιάζεται ως ένα από τα τέσσερα πιθανά πεπρωμένα της ενόρμησης (τα υπόλοιπα είναι η στροφή στο αντίθετο, η στροφή επί εαυτού και η απώθηση) και μοιράζεται με τα υπόλοιπα την ιδιότητα να είναι άμυνα ενάντια στις ενορμήσεις.

Στις *Εισαγωγικές διαλέξεις στην ψυχανάλυση* (1916-1917), ο Freud μιλώντας για τα μέσα που μετέρχεται το υποκείμενο προκειμένου να μην αρρωστήσει από τη στέρηση και τη μη ικανοποίηση των επιθυμιών του και αφού επισημάνει την πλαστικότητα των ενορμήσεων, ιδιαίτερα της ερωτικής, τονίζει την ιδιαίτερη συμβολή της μετουσίωσης σε αυτό (στο να μην αρρωσταίνει κάποιος). Την περιγράφει ως την εγκατάλειψη από τη σεξουαλική τάση του στόχου της για ικανοποίηση μιας μερικής ή γενετήσιας ευχαρίστησης και την απόκτηση μιας άλλης ευχαρίστησης που συνδέεται γενετικά με την εγκαταλειμμένη αλλά δεν είναι πλέον σεξουαλική και θα πρέπει να θεωρηθεί κοινωνική. Και συνεχίζει:

Ονομάζουμε αυτή τη διεργασία μετουσίωση σε συμφωνία με τη γενική εκτίμηση που τοποθετεί τους κοινωνικούς στόχους υψηλότερα από τους σεξουαλικούς που είναι κατά βάση ατομικού συμφέροντος.

Και συνεχίζει:

Η πλαστικότητα ή η ελεύθερη κινητικότητα της λίμπιντο δεν είναι με κανέναν τρόπο πλήρως διαθέσιμη στον καθένα και η μετουσίωση δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπίσει παρά ένα μόνο τμήμα της λίμπιντο ενώ από την άλλη πλευρά παραμένει το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι είναι προικισμένοι με μικρή ικανότητα για μετουσίωση. Η ατομική ισορροπία, ενώπιον των απαιτήσεων του πολιτισμού, εξαρτάται από το τμήμα της λίμπιντο που μπορεί να μεταστραφεί. (Freud, 1916-1917)

Στη *Διάλυση του οιδιποδείου συμπλέγματος* (1924), ο Freud, μιλώντας για την αποδόμηση του οιδιποδείου συμπλέγματος και την αντικατάσταση των επενδύσεων του αντικειμένου από ταυτίσεις με τα αντικείμενα, τονίζει ότι:

οι λιβιδινικές τάσεις που ανήκουν στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα (δηλαδή οι επενδύσεις αντικειμένου) εν μέρει αποσεξουαλικοποιούνται και μετουσιώνονται (κάτι που συμβαίνει πιθανά με κάθε μετασχηματισμό σε ταύτιση) και εν μέρει αναστέλλονται ως προς τους σκοπούς τους και αλλάζουν σε παρορμήσεις τρυφερότητας. (Freud 1924)

Στο κείμενο *Η δυσφορία μέσα στον πολιτισμό* (1930), τον Freud θα απασχολήσει ιδιαίτερα το γεγονός ότι ο πολιτισμός οικοδομείται επάνω στην απάρνηση των ενστίκτων και θα θέσει το ζήτημα του κινδύνου εμφάνισης σοβαρών διαταραχών, εάν αυτή η απώλεια ικανοποίησης δεν αποκατασταθεί στην ψυχική οικονομία του υποκειμένου. Και ενώ επαναπροσεγγίζεται το θέμα της μετουσίωσης ως ικανότητα μετάθεσης της λίμπιντο, λειτουργία που προσφέρει μια μεγάλη ευελιξία στο ψυχικό όργανο και τίθεται επίσης το ζήτημα της μετουσίωσης της ενόρμησης της επιθετικότητας, ο Freud επαναλαμβάνει την άποψή του ότι η μετουσίωση αφήνει έναν δρόμο επιλογής αλλά δεν είναι μια λύση για όλους. Το συνδέει με τη διαπίστωση ότι η ικανοποίηση μιας «άγριας», μη εξημερωμένης από το εγώ ενορμητικής ώσης είναι ασύγκριτα πιο ισχυρή από την ικανοποίηση μιας ενόρμησης που έχει εξημερωθεί. Δηλαδή για τον Freud, η μετουσίωση δεν μπορεί να τους οδηγήσει όλους στη δημιουργικότητα, είναι μία λύση που αφορά (κυρίως) τους καλλιτέχνες και τους διανοούμενους. Λέει χαρακτηριστικά:

Η επαγγελματική δραστηριότητα είναι μια πηγή ιδιαίτερης ευχαρίστησης, εάν έχει επιλεγεί ελεύθερα, εάν δηλαδή, μέσω της μετουσίωσης παρορμήσεων που παραμένουν ή επανισχυροποιούνται ιδιοσυγκρασιακά, γίνεται δυνατή η χρήση προϋπαρχουσών κλίσεων. Και ακόμη η εργασία, ως μονοπάτι προς την ευτυχία, δεν εκτιμάται ιδιαίτερα από τους ανθρώπους. Δεν την επιδιώκουν, όπως επιδιώκουν άλλες πιθανότητες ικανοποίησης. Η πλειονότητα των ανθρώπων εργάζεται μόνο κάτω από την πίεση της ανάγκης και αυτή η ανθρώπινη αποστροφή για την εργασία προκαλεί ιδιαίτερα δύσκολα κοινωνικά προβλήματα.

Πρόκειται για μία διαπίστωση η οποία στη συνέχεια κάπως μετριάζεται από την ιδέα της ελεύθερης επιλογής της εργασίας, ιδέα που τη συνδέει με την έμπνευση στον χώρο εργασίας. Ο Freud όμως προσθέτει ότι η ελεύθερη επιλογή ούτως ή άλλως αφορά λίγους ανθρώπους (Freud, 1930).

Συνοψίζοντας αυτή την εκτενή αναφορά στη σκέψη του Freud, επισημαίνω δύο κεντρικά σημεία της πορείας της φροϋδικής οπτικής γύρω από την ψυχαναλυτική έννοια της μετουσίωσης:

– Ο Freud διατηρεί μέχρι το τέλος την πεποίθηση ότι η μετουσίωση είναι ένα πιθανό πεπρωμένο των μερικών ενορμήσεων, πεποίθηση που συμπορεύεται με τη μεταγενέστερη άποψή του ότι οι μετουσιώσεις σχετίζονται με τις μεταοιδιποδείς ταυτίσεις και την αποσεξουαλικοποίηση που συνεπάγονται αυτές.

– Παράλληλα, οι μετουσιώσεις συνδέονται με την εξωτερική πραγματικότητα με έναν ζωντανό δεσμό και έτσι διαχωρίζονται από τις φαντασιωσικές ευχαριστήσεις ή τις αισθητικές απολαύσεις που συσχετίζονται κυρίως με ενορμήσεις ανεσταλμένες ως προς τον σκοπό.

Στη μεταγενέστερη βιβλιογραφία, οι αναφορές στη μετουσίωση αφορούν τις δημιουργίες και κυρίως τις καλλιτεχνικές δημιουργίες, πιάνοντας το νήμα από τα κείμενα του Freud που αναφέρονται στο καλλιτεχνικό έργο (Freud, 1908, 1910, 1928). Η M. Klein (1929) θα συνδέσει τη δημιουργικότητα και έμμεσα τη μετουσίωση με τη διεργασία της επανόρθωσης του αντικειμένου που έχει υποστεί επίθεση, καθώς καταθλιπτικά συναισθήματα κινητοποιούν τεράστιες δημιουργικές και ανακατασκευαστικές ώσεις, θέση την οποία στη συνέχεια θα επεξεργαστεί η H. Segal, όταν θα συνδέσει την καλλιτεχνική δημιουργία με την καταθλιπτική θέση και τη διεργασία του πένθους (Segal, 1952).

Η P. Heimann (1957-1959) υποστήριξε ότι η επιτυχημένη μετουσίωση εξαρτάται από μια κατάσταση ενδοψυχικής ελευθερίας που επιτρέπει στο εγώ να είναι αυτοπροσδιοριζόμενο και αυτοεκπληρούμενο όσον αφορά τις δικές του ικανότητες (το ορόσημο της επιτυχημένης μετουσίωσης είναι μια συνειδητή αίσθηση επίτευξης και ευχαρίστησης, και η μετουσίωση τραυματίζεται όταν το εγώ καταναλώνεται σε συγκρούσεις με τα εσωτερικευμένα αντικείμενά του). Ένα σχετικό ζήτημα μεγάλης σημασίας για τη μετουσίωση είναι η ανάγκη και η ικανότητα να είναι κανείς μόνος του (οι δημιουργικές δραστηριότητες χρειάζονται ελευθερία από τα αντικείμενα). Επισημαίνει ότι η μετουσίωση προϋποθέτει, όσο νευρωτικός κι αν είναι ο καλλιτέχνης, μια καλή αίσθηση της πραγματικότητας όσον αφορά το υλικό του. Έτσι, μια διανοητική μετουσίωση οδηγεί σε μια επιστημονική έννοια με μια σχετικά ευρεία εφαρμοσιμότητα σε διάφορα φαινόμενα, ενώ μια καλλιτεχνική μετουσίωση εκφράζει μια συναισθηματική αλήθεια που τη μοιράζονται και άλλοι άνθρωποι. Καταλήγει ότι εκφράζει την ενόρμηση της ζωής. Προτείνει να κρατήσουμε τον όρο μετουσίωση ως

αναφορά σε μια δευτερογενή διεργασία και να χρησιμοποιήσουμε έναν άλλο, π.χ. «πρωτογενής δημιουργικότητα του εγώ», προκειμένου να προσδιορίσουμε τις εγγενείς πρωτογενείς ικανότητες του εγώ (ικανότητες που εκφράζονται από πολύ νωρίς αισθητηριοκινητικά) (Heimann, 1957-1959).

Ο Winnicott θα υποστηρίξει ότι η πραγματική δημιουργικότητα έρχεται από τη διεργασία της παντοδύναμης ανάγκης επανόρθωσης και θα δει τη δημιουργικότητα ως την ικανότητα του παιδιού να διερευνήσει την επιθετικότητά του σε σχέση με μια μητέρα που δεν έχει βλαφθεί από αυτό (Winnicott, 1988, σ. 105-106).

Η J. Chasseguet-Smirgel, αναφερόμενη κυρίως στην καλλιτεχνική δημιουργία, επιστρέφει στις δύο προσεγγίσεις του Freud για τη μετουσίωση και υποστηρίζει ότι εάν δεν υπάρχουν δευτερογενείς οιδιπόδειες ταυτίσεις (ταύτιση με τον πατέρα), δεν μπορούμε να μιλάμε για μετουσίωση. Αυτό που βλέπουμε σε πολλές καλλιτεχνικές δημιουργίες είναι μια εξιδανίκευση της ενόρμησης, που αφορά την προγεννητική σεξουαλικότητα με τις ερωτογόνους ζώνες της και τα μερικά αντικείμενα. Σε αυτές τις περιπτώσεις, υποστηρίζει η Smirgel, το εγώ και το ιδεώδες του εγώ συναντώνται, παρακάμπτοντας τη διεργασία της μετουσίωσης που θα απέρρεε από μια πατρική ταύτιση. Έτσι, ενώ διαφοροποιεί με σαφήνεια τη διεργασία της μετουσίωσης από τις εξιδανικευτικές δράσεις της προοιδιπόδειας σεξουαλικότητας, γεφυρώνει τη θέση της με την κλαϊνική θέση της επανόρθωσης, επισημαίνοντας ότι όσο πιο οδυνηρά αισθάνονται τα άτομα τη διαφορά, τον χωρισμό ανάμεσα στο εγώ και το ιδεώδες του εγώ, ή όσο περισσότερο φοβούνται την αποκάλυψη αυτής της απόστασης, τόσο περισσότερο θα προσπαθήσουν να εκμεταλλευτούν τη δημιουργικότητά τους για να αποκαταστήσουν ό,τι αισθάνονται ως μια πολύ βαθιά πληγή (Smirgel, 1974).

Ο A. Green, παραμένοντας μέσα στη φροϋδική θεώρηση, βλέπει τη μετουσίωση ως ένα από τα τέσσερα πεπρωμένα των ενορμήσεων και με άξονα τη θέση ότι η μετουσίωση αφορά την αποσεξουαλικοποίηση των λιβιδινικών τάσεων του υποκειμένου, συνδέει τη μετουσίωση με τις διεργασίες του αρνητικού. Ο Green θεωρεί ότι

εφόσον η εργασία μετουσίωσης του εγώ καταλήγει στην απόμειξη των ενορμήσεων και σε απελευθέρωση των επιθετικών ενορμήσεων στο υπereγώ, η πάλη της (μετουσίωσης) ενάντια στη λίμπιντο εκθέτει το εγώ στον κίνδυνο της κακομεταχείρισης και του θανάτου.

Μιλώντας για τα έργα τέχνης και τους καλλιτέχνες, ο Green υποστηρίζει ότι

στην πραγματικότητα, η μετουσίωση δεν εγγυάται τίποτε, δεν προστατεύει σε τίποτε, απλώς επιτρέπει σε κάποιον να βρει ικανοποίηση «διαφορετικά», σε ένα κοινό μοίρασμα των συγκινήσεων, δημιουργώντας μια ειδική επικράτεια «πολιτισμένων» σχέσεων αλλά η οποία (μετουσίωση) δεν έχει τη δύναμη να καταστείλει άλλες μορφές πιο άξεστων ικανοποιήσεων... Ίσως λοιπόν θα πρέπει να θεωρήσουμε τη μετουσίωση εργασία του αρνητικού, το οποίο διαρκώς σπαράσσεται ανάμεσα στις δυνάμεις, ψυχικές ή ακόμη και φυσικές, της ζωής και του θανάτου (Green, 1999).

Τέλος, η H. Parat μας επισημαίνει ότι η μετουσίωση μάλλον αποτελεί επιβεβλημένο πεπρωμένο του σκεπτόμενου και επιθυμούντος ανθρώπινου όντος, καταδικασμένου να μετουσιώσει και πολύ συχνά ωστόσο δεν μπορεί παρά να αστοχήσει. Επίσης, η H. Parat μας προτείνει, σε μία διαλεκτική συμφιλίωσης της διττότητας της φροϋδικής έννοιας [μετουσίωση μερικών ενορμήσεων προ- ή μεταοιδιπόδειων (1η τοπική)/μετουσίωση των συνδεδεμένων με τις ταυτίσεις μεταοιδιπόδειων ενορμήσεων (2η τοπική)], να αναφερόμαστε στη μετουσίωση στον πληθυντικό ως διεργασίες (Parat, 2008).

Τα τελευταία χρόνια η μετουσίωση αντιμετωπίζεται όχι τόσο στην προοπτική μιας εξαιρετικής ικανότητας που τη διαθέτουν οι μεγάλες προσωπικότητες, οι σπουδαίοι άνθρωποι (*great men/große Männer*) όπως το έβλεπε ο Freud, αλλά ως μια διεργασία που τη μοιράζονται πολύ περισσότεροι άνθρωποι από όσο πίστευε εκείνος. Με αυτή την έννοια, η μετουσίωση παίζει έναν ρόλο σε όλα τα επαγγέλματα (*trades*). Έτσι, ο C. Dejours επισημαίνει ότι «η ψυχοδυναμική της εργασίας προσφέρει μία λεωφόρο για τη μελέτη της μεταψυχολογίας της μετουσίωσης, όπου εργασία, σώμα και σεξουαλικότητα παίζουν έναν τεράστιο ρόλο». Η εργασία, υποστηρίζει ο Dejours, συμβάλλει στον ναρκισσισμό μας μεταξύ άλλων γιατί μας επιτρέπει να περάσουμε τη ζωή μας επιτυγχάνοντας έναν από τους μείζονες και εγγενείς στόχους: την αυτοπραγμάτωση.

Σε αυτή την οπτική και στον αντίποδα μιας εξιδανικευτικής, μεσσιανικής ψυχανάλυσης τίθεται και η διάσταση της μετουσιωτικής λειτουργίας του αναλυτή στην εργασία του, ιδωμένης ως επάγγελμα (*trade/métier*) που μεταδίδει από γενιά σε γενιά την ιδιαίτερη τεχνική του (Dejours, 2020).

Κλείνοντας αυτή την εισαγωγή, θα ήθελα να καταλήξω με κάποια ερωτήματα που τίθενται προς περαιτέρω διερεύνηση:

- Ποια είναι η σχέση της μετουσίωσης με τη δευτερογενή συμβολοποίηση;
- Τελικά είναι μία ή πολλές οι μετουσιώσεις;

- Ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στη δημιουργικότητα με όχημα το ιδεώδες του εγώ και ως μέσο επανόρθωσης πρώιμων τραυμάτων και τη δημιουργικότητα ως μετουσιωτική λειτουργία;
- Πώς επιδρά η μετουσιωτική λειτουργία, μέσω της πραγμάτωσης των στόχων του υποκειμένου, της λεγόμενης και αυτοπραγμάτωσης, στη στέρεη συγκρότηση του δευτερογενούς ναρκισσισμού;
- Ποιος είναι ο ρόλος της μετουσιωτικής λειτουργίας του αναλυτή στην άσκηση της ψυχανάλυσης;
- Τελικά, η μετουσίωση, ενώ προστατεύει αδιαμφισβήτητα τον πολιτισμό, μπορεί να προστατεύσει και το υποκείμενο ή ενδέχεται να λειτουργήσει ως όχημα αυτοκαταστροφικότητας;

## **Βιβλιογραφία**

- Chasseguet-Smirgel J. (1974). Perversion, Idealization and Sublimation, *The International Journal of Psychoanalysis* 55: 349-357.
- Dejours, C. (2021). *Ce qu'il y a de meilleur en nous, Travailler et Honorer la vie*. Paris: Payot.
- Freud, S. (1905). Fragment of an Analysis of a Case of Hysteria (Dora), *S.E.* 7.
- (1905). Three Essays on the Theory of Sexuality, *S.E.* 7.
- (1908). Creative Writers and Day-Dreaming, *S.E.* 9: 141-154.
- (1910). Leonardo Da Vinci and a Memory of his Childhood, *S.E.* 11: 57-138.
- (1914). On Narcissism: An Introduction, *S.E.* 14.
- (1915). Instincts and their Vicissitudes, *S.E.* 14.
- (1916-1917). Introductory Lectures on Psycho-Analysis (Part III) XXII (conference), *S.E.* 16.
- (1924). The Dissolution of the Oedipus Complex, *S.E.* 19.
- (1928). Dostoevsky and Parricide, *S.E.* 21: 173-194.
- (1930). Civilization and its Discontents, *S.E.* 21.
- Green, A. (1999). The work of the Negative, ch. 8: Sublimation. Free Associations Books, London.
- Heimann, P. (1957-1959/1989). Some Notes on Sublimation. *New Lib. of Psycho-Anal.* 10: 92-103.

- Klein, M. (1929). Infantile Anxiety-situations Reflected in a Work of Art and in the Creative Impulse, *The International Journal of Psychoanalysis* 10: 436-443.
- Laplanche, J. & Pontalis, J.B. (1973). The Language of Psycho-Analysis. Translated by Donald Nicholson-Smith, W.W. Norton & Company, Inc.
- Parat H. (2008). Sublimation. In Claude Le Guen (ed.), *Dictionnaire Freudien*. Paris: Presses universitaires de France.
- Segal, H. (1952). A Psychoanalytic Approach to Aesthetics. *The International Journal of Psychoanalysis* 33: 196-207.
- Winnicott, D.W. (1988). The use of an object and relating through identifications. In *Playing and Reality*. London: Penguin.